

TILSHUNOSLIGIDA NUTQ MADANIYATINING AYRIM XUSUSIYATLARI**Gayubova Komila Anvarovna***Muhammad al Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilidagi nutq etikasi, uning dialektal, uslubiy va sohaviy xususiyatlari haqida so'z boradi. Kalit so'zlar: til, nutq odobi, murojaat, muloqot, mentalitet, o'zbek, sen, siz.*

Аннотация: *В данной статье говорится об этике речи в узбекском языке, ее диалектных, методологических и отраслевых особенностях. Ключевые слова: язык, речевой этикет, обращение, общение, менталитет, узбек, ты, ты.*

Annotation: *This article talks about speech ethics in the Uzbek language, its dialectal, stylistic and field features. Key words: language, speech etiquette, address, communication, mentality, Uzbek, you, you.*

Muloqot bu nutq odob-axloq qoidalarini amalga oshirish sohasi, shuning uchun muloqot va nutq odobi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, bir-biriga bog'liq, bir-birini to'ldiradi. Birinchisi har doim hukmronlik qiladi, ya'ni, nutq odobi har doim milliy tilga mansublik va unga mos keladigan me'yorlarga ega. O'zbek nutqi odobini umum turkiy, o'zbekcha, arabcha, forsha, so'nggi 100-120 yildagi ruscha so'zlarni uyg'unlashuvi sifatida tavsiflash mumkin. Ushbu maqolada o'zbek nutqi odobining bir jihati, u kishilik olmoshlari (sen (siz), sizsiz (siz-siz)), shuningdek, affikslar yordamida muloqot jarayonida turtki ifodalash bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Bir vaqtda va mustaqil so'z vazifasini bajaradigan (-bek, -poshsha, -jon, -xon va boshqalar) ehtiros, xushmuomalalik, nutqda esa murojaat-tashviqot jarayoni va mazmuni bilan bevosita bog'liqdir.

Nutq odobi normalari xilma-xildir. Har bir holat muloqot madaniyatining o'ziga xos xususiyatlariga ega. Ilmiy adabiyotlarda umumiy odob-axloq qoidalariga, xususan, nutq odobiga ta'riflar juda ko'p. Ularning o'xshashliklari va farqlari bor. O'zbek tilining izohli lug'atida bu tushunchaga quyidagicha ta'rif berilgan: "Etiket (frantsuzcha étiquette yorliq, yorliq) qandaydir turdagi muomala shakllari. muhit, muayyan sharoitlarda o'zini tutishning belgilangan tartibi." [1. 1526].

Ko'rib turganingizdek, "odob" so'zining o'zi Fransiyadan, Lui XIV qirollik saroyidan kelib chiqqan. Yorliqlar esa qirol huzuriga chiqishni istagan (yoki majbur bo'lgan)larga chiqarilgan kichik qog'oz bo'laklari deb ataldi. Ularda odam podshohga qanday murojaat qilishi, qanday harakatlar qilishi va qanday so'zlarni ishlatishi kerakligi yozilgan.

Bu yerda yuqorida aytib o'tilgan me'yor va qoidalarni tizimlashtirish tendensiyasi mavjud. Fransiya qirolining saroyidagi yorliqlar ma'lum bir muloqot sharoitida inson xulq-atvori etikasi haqidagi birinchi hujjatlardan biri edi.

L.A. Vvedenskaya o'zining "Rus tili va nutq madaniyati" kitobida quyidagi ta'rifni beradi: "Etiket - bu har qanday faoliyat tartibini belgilaydigan qabul qilingan qoidalar to'plami" [5. S. 35]. Demak, odob-axloq tushunchalari shundan iboratki, axloq so'zining ikkinchi ma'nosi lug'atlar tomonidan shaxs, har qanday sinf, ijtimoiy yoki kasbiy guruhning axloqiy xulq-atvori normalari tizimi sifatida belgilanadi. Nutq odob-axloqi muloqot bilan bog'liq, uning elementlari har bir suhbatda mavjud.

Biror kishi nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilgan holda, u o'z fikrlarini suhbatdoshga to'g'ri etkazishi mumkin, bu ular o'rtasida yaxshi tushunishga yordam beradi.

U yoki bu kasbiy va ijtimoiy sohada nutqiy muloqot odob-axloq qoidalarini o'zlashtirish turli gumanitar fanlar: tilshunoslik, psixologiya, madaniyat tarixi va boshqa ko'plab sohalarda bilim olishni talab qiladi. Muloqot madaniyatini yanada muvaffaqiyatli shakllantirish uchun nutq odobi formulasi kabi tushunchadan foydalaniladi. Nutq odob-axloq qoidalari inson erta yoshda, ota-onalar bolaga salomlashish, rahmat aytish va xatti-harakatlari uchun kechirim so'rashni o'rgatganda o'rganiladi. Bolaga muloqotda ko'proq nutqning nozik jihatlarini o'rgatiladi, nutq va xatti-harakatlarning turli uslublarini o'zlashtirishida yordam beriladi. Bu jamiyat mentaliteti va madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Vaziyatni to'g'ri baholay olish, notanish odam bilan suhbatni boshlash va davom ettirish, o'z fikrini to'g'ri ifoda etish qobiliyati yuksak madaniyat va ma'lumotli shaxsning ko'rsatkichidir.

Demak, nutq odobini shakllantiruvchi va belgilovchi omillarni hisobga olgan holda nutq odob-axloq normalari va uning milliy o'ziga xosligini bilish va ularga rioya qilish munosabatlar uchun qulay muhit yaratadi, ishbilarmonlik uchrashuvlarining samarali yordam beradi.

Murojaat nutq odobining eng muhim va zarur tarkibiy qismlaridan biridir. U aloqaning har qanday bosqichida, butun muddati davomida qo'llaniladi va ushbu jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi.

Xushmuomala bo'lish kerakligini ota-onalar bolalarga o'rgatadilar... Odob va nutq odob-axloq qoidalari bu ma'lum bir jamiyatda va odamlar doirasida qabul qilingan qoidalar, xatti-harakatlar normalari, shu jumladan nutq xatti-harakatlari (rasmiy va norasmiy muloqot sharoitida ijtimoiy rollarning taqsimlanishiga muvofiq), ular bir tomondan, munosabatlarni tartibga soladi., ikkinchi tomondan esa jamiyat a'zolarining munosabatlarini shunday yo'nalishlar bo'yicha kashf etadilar va ko'rsatadilar: o'ziniki o'zganiki, yuqori - past, katta kichik, uzoq yaqin, tanish - notanish, hatto yoqimli - yoqimsiz. Xushmuomalalik hurmat belgisidir. Xushmuomalalik bir vaqtning o'zida muhtoj bo'lgan kishiga xizmat ko'rsatishga tayyorlik, ham noziklik va madaniyatlidir. Va, albatta, to'g'ri nutq namoyon bo'lishi, nutq odobi odobning ajralmas tarkibiy qismidir. Agar xushmuomalalik boshqalarga hurmat ko'rsatishning bir shakli bo'lsa, hurmatning o'zi shaxsning qadr-qimmatini tan olishni, shuningdek, boshqalarga nisbatan sezgirlik va noziklikni anglatadi.

"An'anaga ko'ra, xushmuomalalik boshqa odamga hurmat ko'rinishi deb hisoblanadi. U hurmat, jasorat, nazokat, to'g'rilik, xushmuomalalik kabi tushunchalar bilan bog'liq. Shu bilan birga, hurmat deganda shaxsning qadr-qimmatini tan olish, boshqalarga nisbatan sezgirlik, noziklik tushuniladi. Biroq, xushmuomalalik masalasini madaniyatlararo aspektida ko'rib chiqayotganda, bir qarashda, xushmuomalalik, e'tibor, hurmat kabi universal tushunchalar turli til va madaniyatlarda turli xil mazmunga ega ekanligidan kelib chiqish kerak.

L.A. Vvedenskaya ushbu omillarni quyidagicha ta'riflaydi: "Nutq odob-axloqi biznes aloqalariga kiruvchi, ishbilarmonlik suhbatini o'tkazuvchi sheriklarning xususiyatlarini hisobga olgan holda quriladi: aloqa sub'ekti va manzilining ijtimoiy holati, ularning xizmat ierarxiyasidagi o'rni, kasbi, millati, dini, yoshi, jinsi, xarakteri» [5. S. 112]. O'zbek nutq odobi me'yorlaridagi dialekt farqlarni ko'rib chiqamiz. O'zbek tilida erkalash affikslari mavjud: o'zbek nutqi odob normalaridagi dialektal farqlar - jon, -xon, -oy, -bibi, -boy, -bek, -poshsha, -toy va boshqalar.

-boy, toy, bek qo'shimchalari o'g'il bolalarga nisbatan qo'llaniladi va ularning ismlariga qo'shiladi. -bibi, -bika, -oh, -poshsha, -xon affikslari esa ayol ismlariga qo'shib, qizlarga ham, katta yoshli ayollarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan: Sukut uzoqqa cho'zilgandan keyin Qurbonbibi endi bu safar jiddiy bir chehra bilan:

- Nimaga indamaysiz? Xo'p deng! Katta odam, uyat bo'ladi. Bir yaxshi xotinlari, bir otincha qizlari borki... O'zlarini bo'lsa, o'zingiz bilasiz, - dedi.

So'fi negadir:

-Bilaman, Fitna, bilaman! - deb qo'yib, yana jim bo'ldi.

Endi Qurbonbibi yana ham jiddiylashdi:

- Bo'lmasa, "yo'q", deng. Saltanatxonga javob beray, ketsin! Azonda kelgan edi. Shundan so'ng so'fining tili aylandi:

- Shoshma, Fitna, "yo'q", dema, mayli, bora qolsin...". [2, 21b.](A.Cho'lpon "Kecha va kunduz")

Ayniqsa, o'zbek tili va uning shevalarida -xon va jon affikslarining qo'llanilishi turlicha ekanligini alohida ta'kidlash lozim. Toshkent shevasida erkaklarga murojaat qilishda -jon, ayollarga murojaat qilishda -xon elementi qo'shiladi. Buxoro shevalarida ayol ismlariga -jon affiksi ko'proq, Namangan viloyati sheva va shevalarida esa har ikki jins vakillarini bildiruvchi otlarga -xon affiksi qo'shiladi.

-Jon affiksi o'zlashgan eroniy jon so'zi bilan qiyoslanadi. O'zbek tilida, deb yozadi A.G'ulomov, jon (jon) mustaqil so'zi qo'llangan bo'lsa-da, erkalash affiksi sifatida ham qo'llanadi. Lekin bu o'zbek tilidagi -jon affiksining jon (jon) so'zidan kelib chiqqanligiga dalil bo'la olm+aydi [7. C. 127]. Xon, bibi, bek, poshsha, toy kabi affikslar va ayni paytda mustaqil so'zlar bilan o'zbek tilshunosligidagi holat.

Jon "jon" so'zi o'zbek va tojik tillarida erkalashni ifodalash uchun ta'rif-ilova sifatida qo'llaniladi [7. C. 128].

Masalan: Labby... keling, quda... jon quda. Iltimos... kiring, sovchi... avliyo.

Demak, o'zbek nutqi odob-axloqi o'z madaniyati vakillariga ma'lum qat'iy talablar qo'yadi va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular nafaqat xorijiy tuzilmaviy tillardagi nutq odobi me'yorlaridan, balki yaqin turkiy tillardagi nutq odobi me'yorlaridan ham jiddiy farq qiladi.

XULOSA

Ta'lim jarayonida shaxs shaxsga aylanib, tilni tobora to'liq o'zlashtirib, boshqalar bilan munosabatlarning axloqiy me'yorlarini, shu jumladan nutq munosabatlarini ham o'rganadi, boshqacha aytganda, til vositalari yordamida muloqot qilish madaniyatini o'zlashtiradi.. Ammo buning uchun aloqa sharoitida, sherikning rol belgilarida harakat qilish, o'zining ijtimoiy xususiyatlariga mos kelishi va boshqa odamlarning umidlarini qondirish, ona tilida so'zlashuvchilarning ongida shakllangan modelga intilish kerak. ma'ruzachi yoki tinglovchining kommunikativ rollari qoidalariga muvofiq harakat qilish, matnni stilistik me'yorlarga muvofiq qurish, og'zaki va yozma muloqot shakllariga ega bo'lish, aloqada va masofada muloqot qilish, shuningdek, og'zaki bo'lmagan bu odamlarga xos bo'lgan aloqa vositalari.

Har bir milliy jamiyatda odob-axloq qoidalari asta-sekin umumiy tashkil etilgan axloqiy me'yorlar tizimi, ruxsat va taqiqlar tizimi sifatida rivojlandi: kichiklarni himoya qilish, oilaga g'amxo'rlik qilish, kattalarni hurmat qilish, boshqalarga mehribon bo'lish, o'z-o'zini hurmat qilish, ranjiting, sizga qaram bo'lgan odamlarni xafa qilmang, mehnatsevar, vijdonli va hokazo.

O'zbek nutqi odobi, boshqa milliy odoblar singari, etnik madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri, shaxs va xalqning ichki va tashqi holatini ifodalash vositasi, inson va butun jamiyatning lisoniy, nutqiy, axloqiy belgisidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A.A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. T.: Universitet, 2010 yil.
2. Arutyunova N.D. Nutq xatti-harakatlarining strategiyasi va taktikasi // Gap va matnni o'rganishning prognostik jihatlari, Kiev, 1983. qism. Toshkent, 1979 yil.
3. Asqarova M., Rasulov I., Xodjaev A., Daniyarov X.D. Xozirgi Uzbek adabiyoti tili, 1-4. Goldin V.E. Nutq va odob. M.: Ma'rifat, 1983 yil.
5. Кузиев У. Я. About sociolects and their place in glossaries (in example Uzbek language and dictionaries) // Научные исследования: теория, методика и практика. 2017.-С. 281-286.
6. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosi birliklari. T.: Universitet, 2002 yil.
7. O'zbek tili grammatikasi. 1-jild. -T.:Fan, 1970.
8. KUZIYEV U. About bases of classification of the words in composing new complanatory dictionaries //Scientific journal of the Fergana State University. - 2018. - T.1. No. 1.-С. 104-106.